
DINNYÉS PATRIK

I. NAPÓLEON ALKALMI OROSZ KÖVETE: I. A. JAKOVLEV – A. I. HERZEN APJA –

Kaló Ferenc tanár úrnak az egri felsőoktatásban töltött utolsó aktív évei voltak a mi első éveink. A 19. század első fele egyetemes történetének rejtelseibe még éppen ő vezetett be minket, de többen teljesítettük nála a *Szlávok története I.* kollokviumot is. Mindezekből világosan látszott, hogy a 18–19. század fordulója és a szláv népek történelme igazán közel áll a szívéhez. Később, amikor publikációs tevékenységét is megismertem, akkor az előbbi tapasztalatok fényében érthető volt, hogy kutatómunkájának egyik fő területe Alekszandr Ivanovics Herzen¹ élete és munkássága volt. A tíz évvel ezelőtti, 70. születésnapjára Actát² még csak mint hallgató forgathattam, ezúttal azonban már magam is publikációval köszönhetem egykori tanáromat. Noha Herzen és munkássága már kívül esik kutatási területemen, annak apja, Iván Alekszejevics Jakovlev³ még jócskán érinti a 18. század végét, 19. század első negyedét. Mivel tudomásom szerint róla még idegen nyelven sem nem jelent meg önálló tanulmány, ezért a következőkben röviden szeretném bemutatni életét annak legismertebb epizódjáig, a Napóleonnal (1804–1814/1815) való 1812-es találkozásig és a váratlan adódott pétervári diplomáciai küldetésig I. Sándor (1801–1825) udvarában.⁴ Az ezt követő időszakról a források még szűkszavúbbak és ellentmondásosabbak, így annak feltárására jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatok.

Jakovlev névvel több nemesi család is bírt, azonban Iván Alekszejevics azon kettő egyikéből származott, amely ősi bojár családnak számított, a trónon ülő Romanovokkal közös ősökkel.⁵ A hagyomány és a családfa még I. Péter reformjai után is nagy jelentőséggel bírtak Oroszországban, tehát elmondható, hogy Iván Alekszejevics születésétől fogva egy elismert család – igaz, legfiatalabb – tagja volt. Alapvető életrajzi adatairól az *Orosz Életrajzi Lexikon*⁶ utolsó, 25. kötetéből kaphatunk némi információt.⁷ Eszerint 1767. június 23-án/július 4-én⁸ született Moszkvában, de „ájtatos és istenfélő” nénikéinél történő nevelését – a

1 Герцен, Александр Иванович (1812–1870)

2 Kiss (szerk.) 2013.

3 Яковлев, Иван Алексеевич (1767–1846)

4 Kaló 2012: 103.

5 A közös ős a legendás moszkvai bojár, Andrej Ivanovics Kobilja (Кобыла, Андрей Иванович [14. sz.]) PPK 1873: 353.

6 Русский биографический словарь

7 РБС 1913: XXV. 85–87.

8 Az első dátum a forrásokban is szereplő Julianus-naptár, a második a Gergely-naptár szerint van megadva.

kor szokásához híven – francia nevelők végezték. 16 éves korában lépett be őrmesterként⁹ az Izmajlovszkij testőrezredbe. I. Pál trónra lépésekor (1796) százasoként került sor a nyugdíjazására.¹⁰ 1801-ben külföldi körutazásra indult, ahonnan csak 1811-ben több (meg nem nevezett) ország felkeresése után tért végleg haza.¹¹ Ez a külföldi utazás inkább tekinthető a politikai rendszer(változás) miatti száműzetésnek, mint hagyományos Kavalierstournak. Az út hossza és az utazó életkora miatt sem illik bele az utóbbi típusnak a sorába.¹² Első körben eddig az általános életrajzi információk, majd a lexikon rátér az 1812. őszi moszkvai találkozásra Napóleonnal, amire mi később térünk vissza.

A napóleoni epizódot követően még az olvasható a forrásban, hogy a sikertelen pétervári küldetés után a jaroslavi és tveri kormányzóságokon keresztül tért vissza Moszkvába, egy év távollét után. Magas kort megérve, 1846. május 6-án/18-án, 79 éves korában halt meg.¹³ Ennyi a szigorú értelemben vett életrajzi adat, de itt nincs vége az információknak, ugyanis a szócikk Herzen apjáról írt visszaemlékezésével folytatódik. A részlet Herzen (Iszkander¹⁴ álnéven írt) önéletrajzából, az *Emlékek és elmélkedésekből*¹⁵ származik. Ahogy azonban a két forrást összevetettük, világossá vált, hogy jelentős részben már az általunk fentebb említett életrajzi adatok is abból vannak.¹⁶ Bár ez még csak egyetlen forrás, de majd láthatjuk, nem túlzás azt állítani, hogy Jakovlevet leginkább Herzentől és/vagy Napóleon kapcsán ismerjük.¹⁷

Egyéb forrásokból még megtudhatjuk, hogy Iván Alekszejevics apja, Alekszej Alekszandrovics Jakovlev¹⁸ volt, aki éppen Iván születésének az évében lett kinevezve az Igazságügyi kollégium¹⁹ elnökének. Megjegyzendő még, hogy valóságos államtanácsos²⁰ és az 1750–60-as évek pénzreformjainak egyik jelentős alakja volt. Anyja Natalija Boriszovna Meserszkaja²¹ hercegnő volt. Házasságukból négy fiúról: Pjotr, Alekszandr, Lev²² és Iván, illetve két lányról:

9 сержант

10 гвардия капитан

11 РБС 1913: XXV. 85–86.

12 Kulcsár 2006: 104; 110–113.

13 РБС 1913: XXV. 86.

14 Искандер

15 Былое и думы. Magyar nyelven csak részletek jelentek meg fordításban: Herzen 1953; Herzen 1988.

16 Герцен 1931: I. 25.

17 РРК 1873: 355.

18 Яковлев, Алексей Александрович (1726–1781)

19 Юстиц-коллегии

20 Действительный статский советник. A rangtáblázat 4. polgári rangja.

21 Мещерская, Наталья Борисовна (1734–1781)

22 Пётр (1760–1813), Александр (1762–1825), Лев (1764–1839).

Jelizaveta és Marija²³ tudunk. A négy fiúból kettő, Alekszandr és Pjotr²⁴ kötött törvényes házasságot, de – ahogyan Ivánnak A. I. Herzen – mindegyiküknek voltak törvénytelen gyermekei. További érdekesség, hogy 1838-ban A. I. Herzen éppen Alekszandr nagybátyjának egyik házasságon kívül született lányát, Natalja Alekszandrovnát²⁵, tehát elsőfokú unokatestvérét vette feleségül.²⁶

Amint említettük, törvényesen Iván Alekszejevics sem házasodott meg, de két gyermekéről tudunk: az ismertebb Alekszandr a fiatalabb, aki 1812-ben a német Henriette Wilhelmina Luisa Haaggal²⁷ való kapcsolatból született.²⁸ A már említett, 1801-ben megkezdett, többéves európai körút végén ismerkedett meg Jakovlev Luisa Haaggal, és Stuttgartból hozta magával Moszkvába 1811-es visszatérésekor.²⁹ Mivel Herzen 1812. március 25-én/április 6-án született, elképzelhető, de egyáltalán nem biztos, hogy a végső hazatérés melletti döntésben komoly szerepet játszott a várandósság is. Annyi biztos, hogy valahogy az 1811-es év legvégén értek haza, hiszen Herzen meg is jegyzi, hogy „három hónappal születésem előtt tért vissza [apám – D. P.] anyámmal.”³⁰ A hazautazás feltételezett oka mellett nyilvánvalóról is tudunk, ez pedig a közeledő orosz-francia háború volt, legalábbis Iván testvéreinek, Pjotrnak az unokája, Tatjana Petrovna Passzek³¹ elbeszélése szerint.³² Tőle tudhatjuk meg azt is, hogy Luisa Haag nem túl gazdag családból származott. Gyermekkora nehéz volt, ezért gyakran időzött máshol. Egy ilyen alkalommal, amikor egy előkelő családnál volt, találkozott Lev Alekszandrovics Jakovlev követtel és testvérel, Ivánnal. A testvérek, amint látták a 15 éves lány nehéz sorsát, elhatározták, hogy kimekítik, így magukkal vitték az orosz követségre. Röviddel ezután Iván Itáliába utazott, ahonnan visszatérve várandósan találta a lányt. Az újbóli találkozásra 1811 végén Kasselben került sor, ahol Lev A. Jakovlev mint követ szolgált³³

23 Елисавета (?–1813), Мария (?–1847).

24 Pjotr esetében az orosz genealógiai könyv későbbi betoldásban jegyzi csak meg, hogy egyik törvénytelen leszármazottjának visszaemlékezésében olvasható, hogy valójában megházasodott, felesége Jekatyerina Valerianovna Ulszkaja (Ульская, Екатерина Валериановна) volt. Jekatyerinát a genealógia fentebb Alekszandr feleségének jegyezte, de ebben a betoldásban már az szerepel, hogy nem ő, hanem Olimpiada Makszimovna (NN, Олимпиада Максимовна) volt Alekszandr felesége. PPK 1873: 355, 378.

25 Захарьина, Наталья Александровна (1817–1852)

26 PPK 1873: 354–355.

27 Haag, Henriette Wilhelmina Luisa (1795?–1851?)

28 Kaló 2008: 124.

29 РБС 1916: V. 97.

30 Герцен 1931: I. 25.

31 Пассек, Татьяна Петровна (1810–1889)

32 РС 1872: VI. 611.

33 PPK 1873: 355.

Hieronymus Napoleon³⁴ vesztfáliai király (1807–1813) udvarában.³⁵ Ennek a mozzanatnak később az 1812-es, Napóleonnal való találkozásban lett még szerepe, hiszen ez az ismeretség is közrejátszhatott abban, hogy Iván Alekszejevics Napóleon elé kerülhetett Moszkvában.³⁶

Jakovlevnek volt egy másik törvénytelen, idősebb gyermeke is, aki egy Moszkva melletti faluban élő lánytól született: Jegor Ivanovics Herzen.³⁷ Ő majdnem tíz évvel korábban született, és végül úgy hozta a sors, hogy – betegeskedései ellenére³⁸ – több mint tízzel tovább is élt Alekszandrnál.³⁹ Először Jegor 1803-as születési dátumából vált nyilvánvalóvá számunkra, hogy Iván külföldi utazása nem volt egybefüggő, noha van forrás, ami egyértelműen ezt sejteti.⁴⁰ Máshol aztán arra is találtunk utalást, hogy időnként hazajárt „nyaralni”.⁴¹ Tehát Ivánnak az 1801–1811 közötti külföldi tartózkodása valószínűleg úgy történt, hogy ideje nagy részét (akár több évet egyhuzamban) külföldön töltött, de időnként hazalátogatott Oroszországba.

A gyermekek, mivel házasságon kívül születtek, nem viselhették a Jakovlev vezetéknevet.⁴² De honnan a Herzen név? Alekszandr esetében mindenhol azt az információt olvashatjuk, hogy a német „Herz”, azaz „szív” szóból származik.⁴³ Tatjana Petrovna említi, hogy mivel a „szív ajándéka” volt a gyermek, az asszony pedig német, innen az elnevezés.⁴⁴ Sőt, még azt is megemlíti, hogy Alekszandrral együtt Jegor is ezt a nevet kapta, holott vele szemben Iván Alekszejevics „még ridegebb” volt.⁴⁵ A közös név ellenére fontos leszögezni, hogy az anya nem ugyanaz volt, de nem is lehetett volna, hiszen egyrésztől Jakovlev Luisa Haagot

34 Bonaparte, Jérôme (1784–1860)

35 PC 1872: VI. 611.

36 РСБ 1913: XXV. 86. A másik ok, hogy Moszkvában egy francia hadvezér, Napóleon által Moszkva élére kinevezett kormányzó, későbbi oroszországi követ, Édouard Mortier (1768–1835) felismerte Ivánt, mivel korábban Párizsban már találkozott vele. Герцен 1931: I. 15.

37 Герцен, Егор Иванович (1803–1882)

38 Герцен 1931: I. 21.

39 PPK 1873: 355.

40 РСБ 1913: XXV. 85–86.

41 Перкаль 1971: 26.

42 Lehetőség lett volna arra is, hogy I. A. Jakovlev apaként örökbe fogadja törvénytelen fiát, így az jogosult lett volna a vezetéknev használatára. Erre egyik bátyjánál sor is került, Alekszandr örökbe fogadta Alekszej nevű, házasságon kívül született fiát, így annak a neve Alekszej Alekszandrovics Jakovlev lett. Перкаль 1971: 18; PPK 1873: 355.

43 Kaló 2012: 103.

44 Több online cikkben is olvasható az a változat, hogy az édesanya szólította „Mein Herz”-ként fiát, és innen ered a Herzen, de erre vonatkozóan forrásokban vagy a szakirodalomban nem találtam információt.

45 Jegor születéséről csak annyit tudunk, hogy egy Moszkva melletti településen született. Az évből és helyszínből arra következtethetünk, hogy Iván Alekszejevics külföldi utazása során időnként hazatérhetett. PC 1872: VI: 610–612.

akkor még nem is ismerhette, másrésről ha ismerte volna is, a lány Jegor születésének évében még csak 7-8 éves lehetett.

Jakovlev gyermekei nevelésében – ha csak közvetetten is, de – érvényre juthatott saját, tudományok iránt való érdeklődése. Ennek jó alapja lehetett gazdag könyvtára. A nevelők mellett Luisa Haag is – a kor és társadalmi rangja viszonyainak megfelelően – könyvszerető lehetett.⁴⁶ Mindemellett a források, sőt maga Alekszandr I. Herzen is rideg és túlzottan kimért életmódról szól, amit még a „Herz” szó vezetéknevének való választása sem old fel, hiszen az apa gyermekét élete végéig „tanítvány”-nak szólította.⁴⁷ A távolságtartó életmódnak egyrésről oka lehetett Jakovlev fokozódó félelme a különböző betegségektől, talán hipochondriában szenvedett.⁴⁸ Másrésről pedig majd láthatjuk, a napóleoni epizód is visszavetette társadalmi pozícióit. De ha Jakovlev nem is fordított direkt figyelmet fia mindennapi fejlődésére, arra például még 1839-ben is tekintettel volt, hogy a már 27 éves, házas, sőt gyermekes fiát a jobb előmeneteli lehetőségek végett Pétervárra küldje.⁴⁹ Az apa-fiú viszonyoknak akár csak rövid vázolója is bőven túlmutat munkánk keretein, így arra részletesebben nem térünk ki, azonban egy jelentős eseményt még megemlítenénk. Egy olyan sorsfordító esetet szeretnénk felidézni, amelyik apa és fiú közös tapasztalása, és amire Kaló Ferenc is felhívta a figyelmet egyik tanulmányában: Jakovlev mellett a 13 éves Alekszandr is jelen volt azon a hálaadó Szent Liturgián, amelyet az 1825-ös dekabrista felkelést követő kivégzések másnapján tartottak a Kremlben. Bár arról sajnos nincs információnk, hogy Jakovlevre milyen hatást gyakoroltak az események (maga a felkelés és az azt követő megtorlás), Herzen esetében tudjuk, hogy egész életére meghatározó, életművét és gondolkodását tekintve talán mondható, hogy megrázó élmény volt.⁵⁰ Ezt alátámasztja az a tény is, hogy mikor a fentebb említett célból Herzen 1839-ben Pétervárra érkezett, első estéjén felkereste a Szenátusi teret, ahol a dekabrista felkelés annak idején zajlott.⁵¹

De térjünk vissza az 1812-es esztendőhöz, amikor sor került I. A. Jakovlev életének legismertebb epizódjára, Napóleonnal való találkozására. Itt jegyeznénk meg egy érdekes egybeesést: ahogy Jakovlev saját apja pályafutása (véltető) csúcspontjának évében született (kinevezése az Igazságügyi Kollégium élére), úgy 1812-ben született A. I. Herzen is. Ez két okból fontos: egyrésről a francia hódítók megjelenése az ófővárosban, majd az azt követő találkozás Napóleonnal apára és családjára Herzen születésétől fogva hatást gyakorolt. Mondhatni, alaptörténete volt az egész családnak. Később pedig ez az egybeesés egyértelműen sajátos küldetéstudatot adott Herzennek is.⁵²

46 Kaló 2008: 125; ЭСБЕ 1893: VIIIa 566.

47 РС 1916: V. 97.

48 РС 1872: VI. 633.

49 Перкаль 1971: 5.

50 Kaló 2006: 104.

51 Перкаль 1971: 6.

52 Kaló 2012: 103; Гинзбург 1957: 196–198.

Magáról a találkozásról két fő forráscsoportból tudunk informálódni: primer forrásként a Jakovlev által írt beszámolókból és levelekből,⁵³ szekunder forrásként pedig Herzen már említett *Emlékek és emlékezések* című önéletírásából,⁵⁴ illetve más visszaemlékezésekből, amelyek időnként egymásnak is ellentmondanak.⁵⁵ Mindezek alapján annyi bizonyosnak látszik, hogy a történet nem csak a szűk családi körben volt alapja a családi oral historynak. Herzen beszámolójáról szükséges megjegyezni, hogy bár kronologikus rendben, mégis meglehetősen röviden tárja elénk magát az eseményt. Mindez érthetővé válik, ha látjuk, hogy az önéletírásából eleve nem sokat tudhatunk meg sem magáról a Jakovlev családról, sem apjáról vagy bátyjáról.⁵⁶

A találkozásra francia császár és orosz nemes között tehát szeptember 9-én/21-én a Kreml tróntermében került sor. Az alábbiakban ezt csak átfogóan ismertetjük, nem térünk ki az egyes források közötti eltérésekre. Azokat az információkat osztjuk meg, amelyek alapvetően mindenhol egyeznek. Ezek alapján a beszélgetést öt fő részre lehet osztani:

1. Köszöntés, „üres frázisok”
2. Moszkva égése
3. Háború vagy béke?
4. Menlevél Jakovlevnek
5. Levél I. Sándor császárnak

(1) Az első pontot egyik általunk ismert forrás sem részletezi, de megjegyzi annak létét. (2) Ezután Napóleon kezdeményezte a beszélgetést, és állította, hogy nem ők gyújtották fel a várost. Ezt igazolandó elmondta, hogy életében Európa majdnem összes fővárosát meghódította, de csak egy várost gyújtatott fel Itáliában, azt is csak azért, mert a lakosság az utcán állt ellen. A tűz – szerinte – egyértelműen az oroszok hibája, de érthetetlen számára, hogyan gyújthatják fel a „szent városukat”. Jakovlev jelezte, hogy ő nem tudja, ki áll a tűz mögött, de őt is erősen érinti, hiszen vagyonából annyi maradt, amit a császár lát rajta (ruházata szakadt és rongyos volt). Ezután a francia császár a város elmenekült kormányzóját hibáztatta, akit ellenben Jakovlev némileg védett. Ezek fényében került szóba a felperzselt föld taktikája is, de a találkozás fő témájára csak ezután terelődött a szó: (3) Napóleon békét óhajt. A francia császár hangsúlyozta, hogy neki nincs ügye Oroszországgal, a célja csak a tilsziti béke (1807) betartatása. Az igazi cél Anglia meghódítására. Egyébként pedig már itt az

53 PA 1874: XII. 1055–1058, 1060–1061, 1062–1069.

54 Герцен 1931: I. 13–19.

55 PA 1874: XII, PC 1872: VI.

56 Гинзбург 1957: 196; Перкаль 1971: 17; Herzen önéletírásában van egy megjegyzés a bátyjáról és vele való kapcsolatáról. Azt is említi, hogy a róla szóló részeket nem szeretné az ő hozzájárulása nélkül megjelentetni. Ezt követi egy szerkesztői megjegyzés, miszerint ezek az említett részek nem is kerültek kiadásra, tartalmuk teljesen ismeretlen. Герцен 1931: I. 21.

ideje a békekötésnek, de hiába próbál az orosz erők főparancsnokával, Mihail Illarionovics Golenyiscsev-Kutuzovval⁵⁷ kapcsolatot létesíteni, az nem tárgyalt vele. Sándor császár sem küldött még követeket, pedig gyorsan meg lehetne kötni a békét. Ellenben ha az oroszok a háborút folytatni akarják, ám legyen! Pétervárig fognak a francia seregek masírozni. Ezután szó esett még a seregekről, de amint lehetett, Jakovlev rátért egyéni kérésére: (4) adjon számára menlevelet, amivel elhagyhatja Moszkvát. Napóleon úgy tett, mintha nem értené, miért akarja elhagyni a várost, de legyen, hozzájárul, hogy ő és kísérete (az időközben hozzá csatlakozó kb. 500 ember) elhagyhassa a francia fennhatóságot. Ennek ára azonban az volt, hogy (5) vigyen üzenetet Sándor császárnak, egyenesen Pétervárra. Jakovlev ódzkodott, hiszen neki erre semmilyen felhatalmazása sem volt, de végül ráállt. Napóleon írt egy levelet, azt kellett kézbesítenie. A levél borítóján ez állt: „Testvéremnek, Sándor császárnak”.⁵⁸ Jakovlev becsületszavát adta, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy a levelet kézbesítse. Röviden tehát így zajlott a párbeszéd kettőjük között. Ezután Jakovlev népes kíséretével elhagyta a várost. Amikor az orosz őrseget elérték, először gondoskodott háza népe további útjáról, majd pedig útnak indult Pétervárra. I. Sándor azonban egyáltalán nem fogadta az alkalmi követet, sőt háziőrizetbe vetette. Először Jakovlev ragaszkodott hozzá, hogy a levelet csak személyesen adhatja át, viszont amikor a császártól olyan parancsot kapott, hogy azt mindenképpen a küldöttjének adja át, írt egy bizonylatot az átadásról, amely évekkel később is megvolt még. Egy hónapnyi fogság és magány után kapta Jakovlev azt az utasítást, hogy mielőbb hagyja el a várost anélkül, hogy ottléte alatt a császárral a találkozóóról beszélt volna. Több kényszerű kitérő után, 1812. őszi útnak indulásához képest egy év múlva tért vissza Moszkvába, s ezt követően életét gyakorlatilag a négy fal között élte.⁵⁹

A napóleoni esetet követően nem is tudunk életéről túl sokat, amit igen, azt is leginkább fia, Herzen életének részeként. Említettük már, hogy 1839-ben Iván Alekszejevics Pétervárra küldte fiát a jobb előremenetel reményében. Ennek során egy levelet küldetett vele egy bizonyos Olga Alekszandrova Zserebcovának⁶⁰, akivel kapcsolatban Herzen megjegyezte, hogy időnként, amikor Moszkván keresztül utazott, felkereste otthonában apját. Ismeretségük még a katalini udvarból való,⁶¹ és az 1800-as évek elején is összefutottak Párizsban, ahonnan együtt utaztak tovább. Volt tehát olyan személy, akivel kapcsolatban volt Iván, és nem élt teljesen bezárkózott életet, de a fiatalkori fényes társasági élet, vagy az európai utazások dinamikája már a múlté volt.⁶²

57 Голенищев-Кутузов, Михаил Илларионович (1745–1813)

58 Герцен 1931: I. 17.

59 Герцен 1931: I. 15–19, PA 1874: XII. 1055–1070, PC 1872: VI. 612–618.

60 Жеребцова, Ольга Александровна (1765–1849)

61 О. А. Зсеребцова születési neve Zubova. Testvére, Platon Alekszandrovincs Zubov volt II. Katalin utolsó favoritja. Перкаль 1971: 26.

62 Перкаль 1971: 26.

Iván Alekszejevics Jakovlev 1846. május 6-án/18-án halt meg, szűk körben. Mindez – Herzen elmondása szerint – életmódjának szükségszerű következménye. Nem sok ember volt, akit valóban szerethetett, így nem voltak sokan, akik jelen lehettek volna utolsó napjai végső küzdelmeiben. Herzen részletesen beszéli el az eseményeket gyóntató pappal, orvossal és utolsó párbeszédekkel, a halál elleni utolsó tusakodással, majd végső belenyugással.⁶³

FORRÁSOK

- Herzen, A. I. 1953: *Emlékezések és elmélgedések*. Szemelvények. (Vál., ford. Honti Rezső, bev. Vlagyimir Putyinov.) Budapest.
- Herzen, A. I. 1988: *Emlékek és elmélgedések*. Szemelvények. (Vál. Zöldhelyi Zsuzsa, ford. Kovács Péter, jegyz. Kun Miklós.) Budapest.
- Герцен, А. И. 1931: I.: *Былое и Думы*. М-Л.
- РА 1874: XII. Wahrheit und Dichtung. // *Русский архив*. Историко-литературный сборник. Выпуски 1–4. 1053–1095.
- РБС 1913: XXV: *Русский биографический словарь в 25 томах*. Яблоновский – Фомин. Санкт-Петербург.
- РБС 1916: V: *Русский биографический словарь в 25 томах*. Герберский – Гогенлоэ, Санкт-Петербург.
- РРК 1873: *Русская родословная книга*. Издание „Русской Старины” Тип. Министерства Путей Сообщения. Санкт-Петербург.
- РС 1872: VI: Их ранних лет, из жизни дальней. Воспоминания Т.П. Пассек. 1810–1842 гг. // *Русская старина*. Том VI. Выпуски 7–12. Санкт-Петербург, 607–648.
- ЭСБЕ 1893: VIIIa: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Германия – Го, Санкт-Петербург.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Kaló Ferenc 2006: A dekabrlista felkelés utáni korhangulathoz (ahogyan Herzen látta). In: Gebei Sándor (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. (Nova Series Tom. XXXIII. Sectio Historiae.) Eger, 103–111.
- Kaló Ferenc 2008: „Történeti munkákat rendszeresen olvass!” (Herzen). In: Makai János (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. (Nova Series Tom. XXXV. Sectio Historiae.) Eger, 123–129.
- Kaló Ferenc 2012: Nagy idők tanúi: Herzen és Viktor Hugo. In: Makai János (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. (Nova Series Tom. XXXIX. Sectio Historiae. Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére.) Eger, 103–108.

⁶³ Герцен 1931: I. 464–467.

- Kiss László (szerk.) 2013: *Acta Academiae Agriensis*. (Nova Series Tom. XL. Sectio Historiae. Tanulmányok a 70 éves Kaló Ferenc tiszteletére.) Eger.
- Kulcsár Krisztina 2006: A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán. *Korall* (26.) 7. 99–127.
- Гинзбург, Л. Я. 1957: «*Былое и думы*» Герцена. Ленинград.
- Перкаль, М. К. 1971: *Герцен в Петербурге*. Ленинград.